

СТОРІНКА ВЧЕНОГО

М. Є. Червинська

*заступник Голови Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ*

КАСАЦІЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: СТАНОВЛЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Касація (від лат. *Cassatio* — скасування, знищення) — це спосіб оскарження судових рішень, що набрали чинності, з підстав неправильного застосування судом норм матеріального права або порушення норм процесуального права. Зазначена стадія цивільного процесу є екстраординарною (виключною), на цій стадії забезпечується додаткова перевірка судових актів.

Ефективність здійснення правосуддя в цивільному процесі (утім, як і в інших видах судочинства) залежить від багатьох факторів, зокрема від кількості правових норм та якості їх змісту, від правосвідомості та правозастосування, і навіть від визначених шляхів реформування законодавства.

Останнім часом до факторів, які б сприяли ефективному здійсненню правосуддя, відносять реформу судочинства, покликану змінити інстанційні функції та повноваження органів судової влади. Аналіз цього фактору без огляду історії реформування судочинства, становлення законодавства у сфері цивільної касації буде неповним, тому варто виокремити найважливіші події його формування.

Після проголошення незалежності України тривалий час зберігалася радянська система державних судів із залишенням кожній із інстанцій функцій, визначених Законом УРСР від 5 червня 1981 р.¹ «Про судоустрій».

¹ Про судоустрій : Закон Української РСР від 5 червня 1981 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1981. — додаток до № 24. — Ст. 357.

Прийнятий у 2002 р. Закон України «Про судоустрій»¹, який діяв майже вісім років, довів свою неефективність. Деякі його норми так і залишились на папері, зокрема щодо створення вищих судових органів спеціалізованих судів, як це було передбачено всіма редакціями ст. 125 Конституції України. Така організація судової системи та непослідовні зміни ЦПК 1963 р. досить негативно вплинули на роботу органів судової влади.

При цьому спостерігалось певне відставання розвитку цивільного процесуального законодавства від матеріального, нові для країни суспільні відносини (нові форми власності, організаційно-правові форми юридичних осіб, види договорів тощо), а відповідні оновлення цивільного законодавства зумовлювали виникнення нових правовідносин і спорів їх учасників, що, у свою чергу, призводило до великої кількості позовів, розглядати які суди були не готові з різних причин.

Заради справедливості зауважимо, що окремими законодавчими новелами суди були дещо розвантажені. Так, змінами, внесеними до ЦПК Законом України від 21 червня 2001 р.², було скасовано повноваження Верховного Суду України, апеляційних судів держави щодо перегляду у порядку судового нагляду рішень, ухвал і постанов суду, що набрали законної сили. Це стало кроком у запровадженні принципу правової визначеності у цивільному судочинстві.

Іншими — навпаки. У 2003 р. ЦПК було доповнено положеннями щодо: розгляду судами справ про визнання та виконання в Україні рішень іноземних судів і арбітражів; розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; права суду допустити негайне виконання рішення про примусове виселення з приміщення, яке було предметом іпотеки, тощо.

З прийняттям 18 березня 2004 р. і набранням чинності 01 вересня 2005 р. ЦПК було внесено зміни до пп. 9 п. 3 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій України», якими Верховному Суду України надано не тільки повноваження з перегляду цивільних справ за винятковими обставинами, а й повноваження суду касаційної інстанції з перегляду цивільних справ у касаційному порядку до законодавчого форму-

¹ Про судоустрій : Закон України від 07 лютого 2002 р. № 3018-III [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3018-14>.

² Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України : Закон України від 21 червня 2001 р. № 2540-III, набрав чинності 29 червня 2001 р., втратив чинність 01 вересня 2005 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2540-14>.

вання суду касаційної інстанції у цивільних справах, його утворення і початку діяльності.

Названі та інші нововведення мали позитивний характер, однак Верховний Суд України не був готовий до реалізації таких повноважень через незначний кількісний склад, складність юридичного механізму подання касаційних скарг, невинуватості всеохопності касаційного оскарження, відсутність відповідних фільтрів до касації та часових меж розгляду справ тощо. Розгляд справ ускладнювався й тим, що судами розглядалися всі заяви і скарги, подані до набрання чинності новим ЦПК відповідно до ЦПК 1963 р., у касаційному порядку за правилами ЦПК 2004 р. переглядалися рішення, прийняті судами нижчих інстанцій згідно з ЦПК 1963 р.

Менш ніж за рік чинності ЦПК 2004 р., а саме — станом на початок II півріччя 2006 р. у Судовій палаті у цивільних справах Верховного Суду України накопичились понад 42 тис. нерозглянутих справ, кількість яких динамічно зростала і надходження справ на касаційний розгляд перевищило фізичні можливості суддів Верховного Суду України щодо їх розгляду, а також технічні можливості для розміщення такої кількості справ¹.

Виникла ситуація, за якої стало неможливим забезпечувати касаційний перегляд справ протягом розумного строку, що призводило до порушення прав учасників процесу стосовно судового захисту їх прав і законних інтересів у касаційній інстанції. Недотримання вимог закону щодо справедливого розгляду справ упродовж розумного строку руйнувало такі основні засади здійснення цивільного судочинства, як справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ, закріплені ЦПК та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

З метою нормалізації ситуації із забезпечення фізичним та юридичним особам належних умов для ефективної реалізації конституційного права на судовий захист у розумні строки, а також у зв'язку з необхідністю забезпечення дотримання Україною взятих на себе зобов'язань, що впливають з міжнародних договорів, 22 лютого 2007 р. Верховна Рада України внесла зміни до Закону України «Про судоустрій України» щодо забезпечення каса-

¹ Пояснювальна записка до проекту Закону «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України» (щодо забезпечення касаційного оскарження рішення суду)» від 09 жовтня 2006 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=28221.

ційного розгляду цивільних справ¹. Зміни запровадили тимчасовий порядок розгляду цивільних справ у касаційному порядку, за яким цивільні справи за касаційними скаргами на судові рішення і касаційні скарги, нерозглянуті Верховним Судом України до 1 січня 2007 р., крім тих, за якими проведено попередній розгляд, передавалися для розгляду і вирішення до колегій суддів апеляційних судів Автономної Республіки Крим, областей і міст Києва та Севастополя. Формування складу цих колегій суддів здійснювалося президіями апеляційних судів, що не суперечило їх повноваженням з організаційної діяльності суду, визначеним чинним на той час Законом України «Про судоустрій України» (п. 10 ст. 30 цього Закону). Хоча жодного рішення Європейського суду з прав людини з критики таких повноважень національного «касаційного суду» не було, проте вітчизняні науковці критикували таку практику законодавця, коли в одному судовому органі перепліталися функції апеляційного та касаційного провадження.

Зауважимо, що колегії суддів апеляційних судів як касаційні інстанції досить швидко розглянули усі визначені для них законодавством цивільні справи, які були їм передані із касаційної підсудності Верховного Суду України, і досить якісно, про що свідчить незначна кількість їх оскаржень і скасування за винятковими обставинами Верховним Судом України та оскарження їх до Європейського суду з прав людини і прийняття останнім рішень.

Але навіть після 1 січня 2007 р. розгляд цивільних справ за касаційними скаргами на судові рішення і касаційні скарги Судовою палатою у цивільних справах Верховного Суду України відбувався з перевищенням розумного строку з наведених вище підстав.

Тривала відсутність вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ як суду касаційної інстанції у системі судів загальної юрисдикції ускладнювала процес перегляду судових рішень судів нижчого рівня. Ми пам'ятаємо, які дискусії велися навколо тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», що містяться у статтях 125, 129 Конституції України, які було припинено з прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» і ухвален-

¹ Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України» щодо забезпечення касаційного розгляду цивільних справ : Закон України від 22 лютого 2007 р. № 697-V, набрання чинності 20 березня 2007 р. // Офіційний вісник України. — 2007. — № 19. — Ст. 754.

ням напередодні Конституційним Судом України відповідного Рішення № 8-рп/2010¹.

Остаточне становлення сучасної системи судустрою, основні засади якої, як зазначалося вище, було закріплено Конституцією України, відбулося з прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у 2010 р., який суттєво змінив інстанційні функції та повноваження органів судової влади. Така система вітчизняного судустрою, на нашу думку, себе виправдала часом.

З 1 листопада 2010 р. у системі загальних судів діє Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ (ВССУ), утворений 1 жовтня 2010 р. згідно з Указом Президента України від 12 серпня 2010 р. № 810/2010 «Про Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ».

Відповідно, протягом 2011–2012 рр. Верховним Судом України до ВССУ було передано 3 628 справ касаційного провадження, з них 3 198 цивільної юрисдикції, які якісно та своєчасно були розглянуті.

У 2014 р. на розгляд судової палати у цивільних справах надійшло 48,7 тис. касаційних скарг (у 2013 р. — 56,3 тис.). За розглянутими касаційними скаргами витребувано 15,2 тис. справ (у 2013 р. — майже 17 тис.).

Із загальної кількості скасованих судових рішень (7,2 тис.) скасовано із переданням справи на новий розгляд до суду першої інстанції 3,4 тис. (у 2013 р. — 3,1 тис.), до суду апеляційної інстанції — 2,7 тис. (у 2013 р. — 2,5 тис.); 139 рішень скасовано із ухваленням нового рішення (у 2013 р. — 263).

У 2014 р. Верховний Суд України, переглянувши 222 судових рішення ВССУ у цивільних справах (у 2013 р. — 158), скасував 1 рішення (у 2013 р. — 8) та 126 ухвал повністю (у 2013 р. — 94) і 2 ухвали частково (у 2013 р. — 3) (усього 129 (у 2013 р. — 105) судових рішень).

Таким чином, на сьогодні в Україні функціонують три суди касаційної інстанції: Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України та Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, які належним чином та у розумні строки забезпечують касаційний розгляд справ відповідної юрисдикції.

¹ Рішення Конституційного Суду України від 11 березня 2010 р. № 8-рп/2010 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України // Офіційний вісник України. — 2010. — № 21. — Ст. 882.

Верховний Суд України діє як найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції України, який забезпечує єдність судової практики у процесуальному порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

Звичайно, за такої багатоланкової системи судів вирішення питання про юрисдикцію справи може виявитися складнішим, ніж вирішення спору по суті. І вихід з такої ситуації можливо знайти з огляду на досвід Франції, де з 1872 р. діє спеціальний суд зі спорів про юрисдикцію справ (*Tribunal des conflits*), які час від часу виникають між адміністративними судами, що розглядають справи, пов'язані зі здійснення державного управління, і судами загальної судової системи, які розглядають цивільні та кримінальні справи. У загальній ієрархії судів цей суд посідає другий ступінь після Конституційної Ради.

До компетенції суду зі спорів про юрисдикцію належить розгляд двох видів справ: справи, які стосуються питань підсудності, і справи по суті. Справа про юрисдикцію підлягає розгляду цим судом як у тому випадку, коли адміністративний суд і суд загальної судової системи претендують на підсудність їм однієї і тієї самої справи (тобто у разі так званого позитивного спору), так і у випадку, коли обидва вони оголошують про невідсудність їх справи (випадок негативного спору).

По суті зазначений суд розглядає справу тільки в тому разі, коли адміністративний суд і суд загальної судової системи прийняли рішення, які суперечать одне одному, зі спору між тими ж сторонами стосовно одного й того самого предмета, що призвело до відмови у правосудді. Якщо законом не передбачено інше, скарга повинна бути подана заінтересованою особою протягом двох місяців з дня, коли із зазначеного спору було винесено останню постанову, яка не підлягає оскарженню ні в судах загальної судової системи, ні в судах адміністративної системи¹.

Можливо є сенс наділити повноваженнями з визначення юрисдикції й наш Верховний Суд України? На нашу думку, це цілком відповідає призначенню найвищого судового органу в країні.

Законом України від 12 лютого 2015 р. «Про забезпечення права на справедливий суд»² було змінено порядок допуску справ до провадження — вирі-

¹ Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции / пер. с фр. В. Захватаев / предисл. : А. Довгерт, В. Захватаев / отв. ред. А. Довгерт. — К. : Истина, 2004. — С. 29, 516.

² Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/192-19>.

шення питання про допуск справи до провадження належить до повноважень Верховного Суду України.

Нерідко суди звинувачують у тяганні під час розгляду справ і частих судових помилок. Причиною цьому є, зокрема, надмірна завантаженість судів. У свою чергу, головною причиною такої завантаженості судів є, насамперед, їхня недостатня кількість. Відповідно до ст. 29 Закону України «Про Вищу раду юстиції» (у редакції Закону України від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII) призначення на посаду судді вперше здійснюється Президентом України на підставі подання Вищої ради юстиції. Як відомо, у зв'язку з подіями, що відбуваються в Україні вже більше року, Вища рада юстиції не проводила свої засідання вже майже рік, а тому нестачу суддів відчувають всі види судів всіх інстанцій, а найголовніше — громадяни, які не можуть вчасно захистити свої права та інтереси.

Одним із вирішальних факторів стабільності здійснення правосуддя й стану суспільства загалом є якість законодавчої системи — її сталість, однозначність і узгодженість правових норм. Про шкоду від перманентної мінливості законодавства говорять і пишуть практики та науковці. Відсутність чіткості та ясності у визначеності окремих правових норм призводить до неоднакового їх розуміння й застосування, що створює можливість необмеженого розсуду та веде до сваволі¹

З останніх прикладів — прийняття Верховною Радою України Закону України «Про мораторій на стягнення майна громадян України, наданого як забезпечення кредитів в іноземній валюті»² (Закон). Маючи на меті захист громадян від різких курсових коливань на валютному ринку України, знецінення національної валюти, Закон водночас містить багато вад, зокрема невизначеність часових меж його застосування, стадії застосування (судової інстанції чи виконання) тощо, що зумовлює значні складнощі його використання на практиці.

Це одна з проблем, яка вийшла за межі судів і пов'язана з діяльністю законодавця.

¹ *Луспенник Д.* Постійна зміна правових норм спричиняє неоднакове їх застосування та веде до сваволі. Й наші постанови покликані завадити цьому : Інтерв'ю газеті «Закон і бізнес» // Закон і бізнес. — 2015. — № 6 (1200). — 06–12 лют. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/114334-sekretar_plenumu_vssu_dluspenik_postiyn-na_zmina_pravovih_norm.html.

² Про мораторій на стягнення майна громадян України, наданого як забезпечення кредитів в іноземній валюті : Закон України від 03 червня 2014 р. № 1304-VII [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1304-18>.

Останнім часом досить часто лунають пропозиції щодо повернення до триланкової системи судоустрою. Серед аргументів називають складність нинішньої системи і необхідність оптимізації судової системи у складний час економічної нестабільності та бюджетного дефіциту. При цьому не розраховували, скільки така оптимізація коштуватиме як з точки зору реорганізації судів, так і з точки зору перегляду справ. Автори цієї ідеї не задумуються над тим, що недоцільно ламати те, на створення чого держава витратила немалі кошти і це ефективно запрацювало. А, крім того, один найвищий судовий орган держави у своїй незначній кількості суддів фізично не в змозі буде розглянути таку велику кількість касаційних справ, яка сьогодні надходить до судів касаційної інстанції. Тому доведеться або вводити касаційні «фільтри», але за умов якості нинішньої законодавчої бази та судів нижчого рівня це є неможливим, або у значній кількості збільшувати чисельність суддів єдиного суду касаційної інстанції.

В окремих виступах та публікаціях як науковців, так і практиків зустрічаємо пропозиції щодо універсалізації судів і уникнення спеціалізації, з чим ми також не можемо погодитися. Створення та діяльність спеціалізованих судів було зумовлено не конкретною політичною ситуацією у країні, а необхідністю встановити особливий порядок розгляду певної категорії справ. Діапазон справ, як розглядають ці суди, є настільки великим, що іноді навіть спеціалізація окремих суддів не допомагає вирішити проблему, внаслідок чого і створюються спеціальні суди. Свого часу С. В. Шевчуком зверталась увага на те, що головною причиною запровадження системи спеціалізованих судів стала необхідність забезпечення одноманітності та узгодженості правозастосування. Система спеціалізованих судів через свою специфіку забезпечує передбачуваність, одноманітність правозастосування, дотримання принципу правової визначеності¹.

Як приклад, можна навести судову систему Австрії, де здійснення правосуддя покладено на загальні суди і спеціальні суди.

Загальні суди мають всю повноту судової влади, а саме право: розглядати і вирішувати цивільні та кримінальні справи, примусового виконання юрисдикційних актів, застосування заходів із забезпечення встановленого порядку судочинства. Загальні суди складаються з чотирьох ланок.

Перша ланка — районні суди, найнижча ланка судової системи, яка виконує винятково функції першої інстанції. Справи розглядаються суддею одноособово.

¹ Шевчук С. В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 / С. В. Шевчук. — Х., 2008. — 433 с. — С. 348.

Друга ланка судів першої інстанції складається із земельних судів, якщо вони знаходяться в столиці землі, і окружних судів — всіх інших судів. Ці суди діють як суди першої та другої інстанції, перевіряючи законність і обґрунтованість рішень районних судів. Справи розглядаються одноособово та колегіально.

Третя ланка — вищі земельні суди, які виконують функції другої інстанції, здійснюючи контроль над постановами нижчих судів. Таких судів чотири: *OLG Wien, OLG Linz, OLG Graz, OLG Innsburg*. Їх юрисдикція поширюється на територію двох і більше земель. Справи розглядаються колегіально. Зазначені суди можуть залучати для розгляду торгових, трудових та соціальних справ непрофесійних суддів. Крім цього, вони вирішують справи про дисциплінарну відповідальність суддів і нотаріусів як суди першої інстанції.

Четверта ланка — Верховний суд — найвища судова інстанція з розгляду цивільних і торговельних справ у складі професійних суддів, а також трудових і соціальних справ у складі професійних суддів із залученням непрофесійних суддів-фахівців. До основних функцій суду належать: забезпечення уніфікованого застосування права на території Федерації, захист інтересів приватних осіб шляхом перевірки законності рішень і ухвал судів нижчих інстанції, вирішення питань про розмежування компетенції між вищими судами землі, вирішення колізій територіальної підсудності шляхом визначення компетентного суду тощо¹.

Навіть побіжний огляд судової системи Австрії показує, що вона є цілком доступною для розуміння. На відміну від системи судоустрою багатьох інших європейських країн, які, маючи трирівневу систему судочинства, обтяжені значним розгалуженням судів за спеціалізацією, встановленням так званих фільтрів майнового характеру шляхом закріплення обмежень для звернення до суду у зв'язку з відсутністю зацікавленості в результаті справи, представленням інтересів сторін лише професійними адвокатами тощо.

Принагідно зауважимо, що австрійська кодифікація приватного права є взірцем сталості. Чинний на сьогодні ЦПК Австрії («Закон від 1 серпня 1895 р. про судочинство у цивільних справах», Австрійський статут цивільного судочинства), так само як і Загальний цивільний кодекс Австрії від 1 червня 1811 р., є результатом праці багатьох поколінь австрійських юристів під егідою кількох австрійських імператорів. А ще слід згадати, що ЦПК Австрії діяв тривалий час на території Західної України.

¹ Судові органи Австрії // Юстиція Австрії. — Die Österreichische Justiz [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.justiz.gv.at/web2013/html/default/home.de.html>.

За 100 років чинності ЦПК Австрії найзначнішою зміною стало запровадження Законом від 1 червня 1914 р. одноособового розгляду справ. Принципові зміни відбулися у 1983 р., які торкнулися 200 статей практично всіх розділів Кодексу.

Очевидно, що відсутність правової стабільності може призвести до неспокою у суспільстві, викликає у людини відчуття нестійкості свого правового статусу, незахищеності прав та обов'язків, причому як в учасників правовідносин, так і у суддів.

На нашу думку, має залишатися існуюча система судів загальної юрисдикції, хоча окремі норми цивільного процесуального закону потребують змін. Особливими правами у цій системі наділено Верховний Суд України, якому, як зазначалося вище, останніми змінами до законодавства надано право ухвалювати рішення про допуск до свого перегляду судових рішень, а за наслідками такого перегляду справ надано право ухвалювати власні прецедентні рішення.

Незважаючи на те, що Верховний Суд України має безпрецедентні повноваження у суспільстві, оскільки його рішення є обов'язковими не тільки для сторін спору, а й для всіх судів і органів державної влади, вважаємо, що необхідно розширити його повноваження, наприклад, у сфері забезпечення єдності судової практики з можливістю давати рекомендації правозастосування, вивчення судової практики судів нижчого рівня з виїздом на місце, звернення із запитом до законодавчого органу і до найвищого судового органу для тлумачення застосування норм закону тощо.

Підсумовуючи, наголосимо, що послідовність і виваженість у вирішенні ґрунтовних питань реформування законодавства є запорукою нормалізації життя суспільства.

Червинська М. Є. Касація в цивільному процесі: становлення і перспективи розвитку

Анотація. У статті висвітлено етапи становлення законодавчого регулювання касаційного оскарження судових рішень, окреслено шляхи його удосконалення. Аналізуючи систему судів загальної юрисдикції та їх діяльність з перегляду судових рішень у касаційному порядку, а також систему судів зарубіжних країн, доводиться доцільність залишення усталеної системи судів загальної юрисдикції.

Ключові слова: касація, касаційне оскарження, суд касаційної інстанції.

Червинская М. Е. Кассация в гражданском процессе: становление и перспективы развития

Аннотация. В статье освещены этапы становления законодательного регулирования кассационного оспаривания судебных решений, очерчено пути его усовершенствования. Анализируя систему судов общей юрисдикции и их деятельность по пересмотру судебных решений в кассационном порядке, а также систему судов зарубежных стран, доказывається целесообразность устоявшейся системы судов общей юрисдикции.

Ключевые слова: кассация, кассационное обжалование, суд кассационной инстанции.

Chervynska M. Ye. Cassation in Civil Process: Establishment and Perspectives of Development

Summary. The article deals with the establishment of legislative regulation of cassation appeal of judgements, ways of its upgrading are highlighted. While analyzing the system of general jurisdiction courts and their activity as for judgements review in cassation order, as well as courts system in other countries, the author proved the appropriateness of leaving the established system of general jurisdiction courts.

Key words: cassation, cassation appeal, cassation instance court.